

Културемата

- единица за лингвокултурологични съпоставителни изследвания
(върху материал от английски и български пословици)

Румяна Петрова

На големия паремиолог,
на прекрасния човек и приятел,
професор Волфганг Мийдър

1. За съпоставителната паремиография

1. 1. Общи сведения

Практиката на записване на пословици, известна като паремиография, вероятно е толкова стара, колкото и писмеността на всеки един език, на който народът е създавал своите умотворения. Съпоставителната паремиография (съставянето на двуезични многоезични сборници и речници с паремии) възниква в резултат от желанието на два народа взаимно да се опознаят, като установят общото и различното в своите сентенции за житейска мъдрост. Нуждата да се разработи научна основа за такива съпоставяния в по-ново време извиква на живот и науката паремиология, която е сравнително млада – на по-малко от век. През дългите векове преди нейната поява съпоставянето на пословици е зависело от усета и интуицията на автора, а интуицията, както ни е известно от Кант, а и от много други мислители, лежи в основата на научното дирене; логическата аргументация на спонтанно възникналото хрумване на учения е втората, допълнителна стъпка от творческия процес; първата е появата на хипотезата, или, ако използваме поетичен език, осеняването, спохождането на твореца от музата, от Платоновия даймун. Ето защо, независимо от многобройните определения на пословицата, с които разполагаме днес, опитният паремиолог, а нека добавим, и паремиограф, както още преди повече от седемдесет години отбелязва Арчър Тейлър в основополагащия си труд *The Proverb* (1931), интуитивно усеща кой текст е пословица и кой не е. Остроумният пример, който Волфганг Мийдър дава в последния си монументален труд за пословицата *Proverbs: A Handbook* (2004), показва колко прав е бил неговият бележит учител и предшественик. Едно изречение, твърди Мийдър, може да звучи досущ като пословица, напр. “Where there are stars, there are scandals” (Където има [филмови] звезди, там има и скандали).

Това изречение е изградено по продуктивния модел “Където има X, там има и Y” (моделът на известната английска пословица “Where there is a will, there is a way” (Където има желание, има и начин), но съвсем не е пословица. За да бъде такава, нужно е това изречение да е имало достатъчно дълъг живот в народната традиция, задължително условие за всеки фолклорен жанр (Mieder 2004: 4-5).

При това положение става ясно, че за да може да отсее зърното от плевата, паремиологът трябва да има богат опит и точен усет, а за паремиографа, особено за този, който съпоставя пословици на два или на повече от два езика, това условие важи с още по-голяма сила. Само с помощта на такава ерудиция и усет е възможно пословиците да бъдат отличени от останалите кратки текстове и групирани или съпоставени по някакъв белег – напр. според образността, по тематичен признак, според смисъла или значението, или според посланието, извода, поуката и посланието.

В съпоставителната паремиография под термина **съответствия** най-често се разбират пословични еквиваленти и аналози. Тук термините **еквивалент** и **аналог** ще разбираме така, както те са разработени в съпоставителната фразеология у нас. Паремииите са едновременно едноизреченски прецедентни текстове и единици, които са предмет на изследване от фразеологията (Кунин 1984: 6; Пермяков 1988: 82 и др.), ето защо прилагането на понятия от фразеологията към тях е напълно оправдано. Разбирането на Емилия Недкова (2003: 73) за разликите и приликите между фразеологичните еквиваленти и аналози може напълно удачно да се приложи и към пословиците, тъй като то обхваща не само семантиката на сравняваните единици, но и техния прагматичен аспект. Според това определение фразеологичните еквиваленти се отличават с пълна и абсолютна равнозначност по всички важни езикови показатели - денотативно и конотативно значение, лексикален състав, лексико-граматически показатели, съчетаемост, граматически категории и – което е особено важно - употребимост, а аналозите са относителни еквиваленти с пълна или частична замяна на образа, определящ семантиката.

При прилагането на това разбиране към пословиците е нужно да се направят някои уточнения. Тъй като пословиците имат структура на изречения, изразяващи определени съждения, към тях следва да бъдат приложени преди всичко изискванията за равнозначност на денотативното и конотативното значение, лексикалния състав и употребимостта, лексико-граматическите показатели, граматическите категории и съчетаемостта да се вземат предвид дотолкова, доколкото са определящи за изразяването на пословичното съждение, а терминът “употребимост” ще се разбира

като уместност, релевантност на употребата в определени речеви актове и ситуации с оглед на конкретната прагматична функция на пословицата (и на всяка друга паремия). И така, според това определение с така направените уточнения пословиците “Всичко, що свети, не е злато” и “All is not gold that glitters” (Не всичко, което блести, е злато) са **еквиваленти**, тъй като имат равнозначни денотативни и конотативни значения, еднакъв лексикален състав и еднаква прагматична страна (послание) – те предупреждават, че външният блясък не винаги е знак за вътрешни стойности, т. е. те могат да бъдат употребени в еднакви ситуации, докато текстовете “Празна катуна все гърми” и “Shallow streams make the most din” (Плитките води вдигат най-голям шум) са **аналози**, тъй като общата им семантика – съждението, че празноглавите хора вдигат много шум – и общата им прагматична функция - предупреждението за празноглавието, което се крие зад шумното, изтъкващо се поведение на някои хора, - са изразени с помощта на различни образи – гърмящата празна катуна и плитките шумни води.

1. 2 . Тематично съпоставяне на паремии

През 1859 г. Уолтър Кийтинг Кели издава *A Collection of the Proverbs of All Nations* (Сборник с пословици на всички народи). Следвайки тогавашната традиция, Кели групира текстовете по теми, например “Умереност и излишество”, “Жизнен опит”, “Заплахи и самохвалство”, “Жени, любов, брак” и др. Всяка от групите включва текстове, преведени на английски език от други езици, с най-разнообразни значения, образност (там, където я има), послания, поуки и изводи. Авторът не предлага строга, научна основа на съпоставянето, но умело подбраните текстове и особено кратките коментари към тях правят четивото интересно, полезно и много увлекателно. Така например, в групата със заглавие “Закон и адвокати”, срещаме двадесет пословични текста с кратки обяснения за обстоятелствата, при които са възникнали или се ползват; дванадесет от тях са английски (един е на шотландски диалект), а останалите осем – дадени в превод и в оригинал - са италиански, латински, френски, немски, датски и холандски. От тази глава например научаваме, че известната английска пословица “A lean agreement is better than a fat lawsuit” (Мършавото споразумение е по-добро от тлъстото съдене), която има еквивалент на български език - “Мършава погодба много е по-хубава от тлъста съдба”, най-вероятно е заемка от оригиналната италианска пословица “E meglio un magro accordo che una grassa lite”. Научаваме също, че пословицата ““Добродетелта в средата”, казал дяволът, като седнал между двама адвокати”, за която не открихме еквивалент в български и английски език, е

оригинална датска пословица - “Dyden i Midten, sagde Fanden, han sal imellem to Procuratoren” (Mieder 2002: 197-198).

Предговорът на Волфганг Мийдър към книгата на Уолтър Кели завършва с избрана библиография на двадесет и два сборника с пословични еквиваленти на различни езици – от десет до петдесет и пет (и повече!), публикувани между 1971 и 2002 г. от петнадесет британски и американски издателства и от едно австралийско (Хобарт, о. Тасмания), датско, финландско, унгарско и турско издателство. Този дълъг списък е свидетелство за непресъхващия интерес в много страни в света към съпоставителната паремиология и паремиография през последните десетилетия. В нашата страна напоследък също бяха издадени някои съпоставителни сборници, от които два, на Сергей Влахов (1998) - с български, английски, руски, немски, френски и латински пословици, и на Нейко Генчев (1998) - с английски пословици в белетристичен контекст и техните български съответствия, по наше мнение отлично представят българската съпоставителна паремиография у нас и в света. Тези речници са живо свидетелство, че с помощта на своята ерудиция, усет и интуиция авторите могат да постигнат изключителна прецизност при групирането на пословичните съответствия в тематични гнезда и при установяване на българските им съответствия.

1. 3. Логико-семиотично съпоставяне на паремии

Първата оригинална типология за съпоставяне на пословици от различни езици въз основа на абстрактни, логико-семиотични модели е разработена и по-късно доразвита и обогатена от създателя на структурната паремиология Григорий Л. Пермяков през втората половина на 20-ти в. Пермяков въвежда първото структурно определение на пословицата и на останалите паремийни жанрове (поговорки, анекдоти, басни и др.). Според това широко споделяно от българските паремиолози определение, подобно на другите езикови знакове пословицата също е знак, но специфичен, сложен знак на някаква типична ситуация или на отношение между неща. В епохалния си труд Пермяков използва огромни масиви от пословични и други паремийни текстове на десетки и дори на стотици езици (вж. Пермяков 1978; 1988). Така той и сподвижниците му поставят съпоставителната паремиология и паремиография на твърда научна основа.

1. 4. Други основи за съпоставяне на паремии

Паралелно с Пермяков и в съперничество с него известният финландски паремиолог Мати Кууси разработва друг модел за съпоставяне на паремии. През 2001 г., четири

години след смъртта на Мати Кууси, неговата дъщеря и следовница Оути Лаухакангас издава дългоочаквания труд *The Mati Kuusi International Type System of Proverbs* (Международната типологична класификация на пословиците на Мати Кууси). От възторжената и същевременно критична рецензия на Волфганг Мийдър на страниците на годишника за международни паремиологически изследвания *Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship* 19: 2002 научаваме, че базата данни на Кууси и Лаухакангас се характеризира с изключително голяма мащабност: тя обхваща големи пословични масиви от четирите основни културни зони на света, които авторите наричат европейска, африканска, ислямска и азиатска. Що се отнася до типологията на Мати Кууси, по същество тя съчетава тематичния принцип с логическата структура на пословицата, но с превес на тематичния принцип (Mieder 2002: 428-438).

Тук няма да изреждаме другите многобройни опити за създаване на основи за съпоставяне на паремийни текстове. Само ще отбележим, че те най-често са свързани със **семантиката** (значението) на пословицата, и по-рядко с **прагматиката** (извода, посланието, поуката от нея).

Основна цел на настоящата студия е да предложи нов вид съпоставяне на пословици – лингвокултурологичното. То е ориентирано към **културното значение** на пословиците. Както ще видим по-нататък, това значение обединява ценностния аспект от семантиката на пословицата с оценъчната ѝ характеристика, като същевременно има отношение и към прагматичния аспект на пословицата – нейното послание.

2. Лингвокултурологично съпоставяне

Когато говорим за съпоставяне на пословици, трябва много добре да си изясним коя точно страна на пословицата се съпоставя – синтактичен модел, логико-семиотична структура, стилистичен похват (тропи, повторение, рима, алитернация), образност (на човек, животно, растение, природен обект, предмет и др.), съдържание (житейска ситуация, бит, обичай, занаят и пр.), житейска стратегия, морален принцип или нещо друго, тъй като теоретично биха могли да съществуват безброй много основи за съпоставяне. И понеже по същността си лингвокултурологичното съпоставяне следва да е ценностно (аксиологическо), за него е нужен точно такъв *tertium comparationis*, който да обединява семантиката на пословицата с културнопрагматичните ѝ пресупозиции, или казано другояче, първия и втория семантичен план (Димитрова 2004: 15-16; 18). **Лингвокултурологичното съпоставяне** по своята същност е

аксиологическо, то е ориентирано към **ценностното значение** на всяка една пословица, тъй като **ценностният принцип лежи в основата на културата и е абсолютно определящ за нея** (Карасик 1996 : 3-4; Сепир, цит. в Хроленко 2004 : 10; Маслова 2001 : 22, 2004: 42, и мн. др.). Тук няма да се спираме на огромното многообразие от аргументи и примери, потвърждаващи изконно ценностната същност на културата, въпрос, който е разглеждан от нас неведнъж (вж. напр. в: Петрова 2004: 25-43). Нужно е обаче още веднъж да подчертаем, че изследването на който и да било от културните аспекти на семантиката на дадена езикова единица без отчитане на аксиологическата ѝ съставка рискува да отведе изследователя фигуративно казано в територия с плаващи пясъци, където нерядко се оказва, че точният денотат на термини като „културноспецифичен”, „етноспецифичен”, „етнокултурен”, „националноспецифичен” и др. под. е изключително трудно да бъде очертан. Зад тези термини очевидно стои културната семантика, но коя точно е тя? Съвпада ли тя със езиковата семантика (лексическата семантика, семантиката на словосъчетанието, на фразеологизма, на изречението, на текста, на граматиката)? За нас отговорът на този въпрос се съдържа в най-широко разпространеното определение на културата като система от ценности, от което следва, че всяка семантика с оценъчни, аксиологически характеристики, е културна и обратното, семантиката без аксиологически характеристики не може да бъде наречена наречена културна. Откриването на културната семантика следователно се свежда до идентифицирането на аксиологическата съставка в езиковия знак.

Нашият опит показва, че за **съпоставянето на културната семантика тематичното групиране на пословиците се оказва много подходяща предварителна фаза**. Съпоставителният анализ по определение предполага той да се извърши върху **синхронна извадка** на тематично подбрани пословични текстове на два (или повече от два) езика, т. е. текстове, битували в определен времеви срез от развоя на езика. В част от проведените от нас корпусни изследвания сме разглеждали съвременни, познати, живи текстове, като сме изключвали онези от архаичните или малко употребявани днес текстове, които не могат да бъдат разбрани от съвременния читател (в края на студията са приведени и няколко примера, от които става по-ясно, какво се има предвид под живи пословици и под архаични, неразбираеми текстове). Темата на пословиците в извадката може да бъде някакъв **концепт**, например “справедливост”, “знание”, “добро”, „зло”, “награда”, „наказание”, “каузалност” и пр. След това, с помощта на **обща основа** (*tertium comparationis*), която обединява ценностния аспект

на семантиката на пословицата с оценъчната ѝ характеристика (културната съставка на прагматичната ѝ страна), се идентифицират от една страна симетричните текстове (пословичните еквиваленти и аналози), а от друга - асиметричните (безеквивалентни) текстове, след което те се подреждат по честотност в две отделни групи. **Общата основа** за този тип съпоставяне е **културемата**.

На понятието **културема** са посветени редица наши работи, публикувани от 1996 г. насам (вж. напр. Петрова 1996; 1997; 2001; 2002а; 2002б; 2003а; 2003б; 2003в; 2004а; 2004б; 2005а; 2005б; 2005в; 2006а; 2006б и др.). Тя представлява езиков израз на коментиранията от пословицата културна същност, към който е прикрепен плюсов или минусов знак, обозначаващ оценката, която пословицата ѝ дава. Най-общо казано **културемата е единство от културната същност**, която дадена пословица коментира, и **оценката, която ѝ дава чрез посланието си**, т. е. дали тя се употребява като **утвърждаване** на тази същност (например чрез препоръка, одобрение, възхвала и пр.) или, обратното, - като **отричане** (чрез неодобрение, порицаване, осмиване или осъждане).

Съществуват високочестотни и нискочестотни културеми, т. е. такива, които са представени в голям брой пословици и други, представени в по-малък или незначителен брой. Броят пословици (семантичната плътност) е показател за значимостта на дадена културема, а мястото ѝ в честотния списък – за мястото ѝ в системата от ценности на дадената лингвокултура.

За да стане още по-ясна идеята ни за културемата, нека си представим следната хипотетична картина: съществуват два езика, всеки със своя собствена паремийна система с определен краен брой пословици, за всяка от които съществува еквивалент в другия език. Какво би означавало това? Това би означавало пълна общност на културата на народите, създали това паремийно богатство (нека пак подчертаем, че става дума за чисто хипотетична картина). Различията биха се свеждали единствено до формално-езиковата страна на пословиците и не биха засягали тяхното съдържание, т. е. културата като сбор от принципи и норми, динамичен стереотип и материални артефакти. Ако например в пословиците и в двата езика се говори за едни и същи същества, предмети, действия, ситуации и същности, като например куче, рало, сеитба, стреляне с лък, залагане на капани, надбягване с колесници, двубой със саби, еднакви ритуали, свързани със женитба, погребение, раждане на дете и пр., това би означавало еднакъв климат, среда, природа, бит и обичаи на тези народи, еднакъв начин на живот. А ако в тях се утвърждават или отричат еднакви стойности, това би означавало, че

народите, създали съпоставяните лингвокултури, имат еднакви ценностни системи, еднакъв манталитет, еднаква душевност.

Действителността обаче често е съвсем различна и това беше многократно установено при провеждането на поредица от съпоставителни корпусни изследвания на тематични масиви с английски с български пословици [1]. Подобен извод се потвърждава и при анализа на текстовете в *Съпоставителен речник* на Сергей Влахов, съдържащ общо 624 двойки български и английски основни съответствия. От тях **същинските еквиваленти** са само 63 (т. е. ок. 10 % от общия брой двойки). Примери за **същински еквиваленти** в *Речника* са “Бързай бавно” и “Make haste slowly” (Бързай бавно) и “Ябълката не пада далеч от дънера си” и “The apple never falls far from the tree” (Ябълката никога не пада далеч от дървото). Останалите двойки (ок. 90 %) са **аналози** с различна степен на близост, например “Бясно куче и стопанина си не познава” и “The mad dog bites his master” (Бяското куче хапе господаря си), “Агне се в чувал не купува” и “No man will buy a pig in a poke” (Никой няма да купи прасе в торба), “Всеки дърпа чергата към себе си” и “Self comes first” (Себето е на първо място), “Гайдата не прави овчаря” и “All are not hunters that blow the horn” (Не всички, които свирят на рог, са ловци), “Братство за братство, сирене за пари” и “Weight and measure take away strife” (С теглене и мерене се предотвратяват кавгите) и мн. др. Ниският дял еквиваленти със сигурност не може да бъде изтълкуван като преобладаваща общност в английската и българската култура.

Подобни изводи се наложиха след прегледа на паремините масиви и от останалите източници, в които освен това бяха открити и съществен брой асиметрични (безеквивалентни) текстове. На какво могат да се дължат всички тези различия?

Причините за **различията в предметното съдържание** на пословиците съвсем естествено произтичат от различните географски и исторически условия, в които са живели двата народа. Хората, населяващи Британските острови, чиито ниски зони са част от европейския млечен пояс, открай време живеят в близост до морето и техният бит до голяма степен се определя от приливите и отливите, от силата и посоката на вятъра, от здравината на плавателния съд и от други дейности, свързани с корабоплаване и риболов. Пословица като “Time and Tide wait for no man” (Времето и приливът никого не чакат) например може да се появи единствено в място, където животът на хората се определя от приливите и отливите. Изолацията от размирния континент и лесните комуникации в рамките на най-големия от островите улесняват създаването на общодържавни институции в Британия още в ранното средновековие, а

влиятието на френския език след завладяването на част от територията на Англия от Вилхелм Завоевател през 11-ти в. я прави част от европейското културно пространство. Българският народ пък е обитавал и обитава вътрешноконтинентално пространство и части от Балканския полуостров, територия, която отстои на 10 - 20 градуса по̀ на юг от Британските острови. Тази територия е богата с пълноводни реки, труднодостъпни планини, гъсти гори и плодородни равнини, но същевременно е далеч от млечния пояс. Зимите тук са дълги и снежни, а летата - горещи. Българският народ е потомък на траки, славяни, степняци и много други народи, а територията, която обитава, представлява кръстопът между православна, католическа и протестантска Европа, както и между християнството и исляма. Близостта до Византия, петте века турско владичество и руското, американско и западноевропейско влияние в по-ново време са играли и играят важна роля при формиране на изключително сложния и противоречив характер на българина [2].

Но има и прилики. И двата народа говорят езици от индоевропейското семейство, и двата народа обитават умерените ширини, и двата народа са европейски, и двата народа са християнски, и двата народа – макар и по много условен, специфичен начин и в крайно различни степени - са претърпели влиянията на Гръко-римското културно наследство, са имали своето Средновековие, Ренесанс, Просвещение, Романтизъм, национални движения, световни войни, тоталитаризъм и – в по-ново време - информационна епоха и глобализация.

И при най-бегъл поглед върху пословиците някои от тези прилики и разлики рязко изпъкват - в предметното им съдържанието, в същностите, коментирани в тях, в оценката, която пословиците им дават, в художествените средства. Например нито в българските, нито в английските пословици няма да срещнем тигър, крокодил, бяла мечка, карибу, канарче или колибри, но затова пък вълкът, магарето, конят и кучето са много често срещани образи на животни. Прави впечатление също, че се срещат повече английски пословици за морските пътища, търговията, империята и войната спрямо поголемия брой български пословици за трудолюбието, мързела, търпението и теглото.

4. Културемата – единица за лингвокултурологични съпоставителни изследвания

От съществуващите определения на културемата (*англ.* cultureme) най-близко до нашето разбиране е това на В. Н. Телия, която я определя кратко като като „вербализиран културен знак” (1996: 252). И наистина, пословиците съдържат огромно

богатство от такива културни знаци. Те изразяват светоусещането и себеусещането на своя автор – народа и взети в своята съвкупност представляват портрета на този народ. Ето защо културемите са съвършеният материал за съпоставяне на различните култури. Като сбор от ценности културата включва не само положителни човешки качества – достойнства и добродетели, но и отрицателни – недостатъци и пороци, както и смисли, състояния, начини на поведение, дейности, предмети и въобще многообразие от културни същности, върху които народният творец е спирал вниманието си, преди да ги отлее в съгъстената и икономична форма на простичкото пословично изречение и да им даде своята оценка. Пословицата “Бас глава затрива” например коментира действието “бас, облог”, като го осъжда като вредно, лошо, с тежки последствия, докато “Patient men win the day” (Търпеливите в края на краищата побеждават) препоръчва търпението като стратегия, която в крайна сметка води до успех и победа. Всички английски и български пословици без изключение имат ценностна и оценъчна страна. Ценностната страна е същността, коментирана от пословицата, а тя най-често – но не единствено - е човешко качество; оценъчната страна се свежда или до утвърждаване, или до отричане на тази същност. “Ден година храни” например утвърждава навременното вършене на земеделските работи, “Love me, love my dog” (Обичаш ли мен, обичай и кучето ми) утвърждава любовта към всичко, което принадлежи на обичаното същество. “Possession is nine points of the law” (Собствеността е девет точки от закона) е асиметрична английска пословица (т. е. без съответствие в български език), която утвърждава принцип на обичайното право, според който при спорни случаи законът взема страната на фактическия собственик на даден имот, а българската асиметрична пословица “Който пее зло не мисли” утвърждава положителното въздействие на песента върху пеещия. При пословиците с преносно значение, например “С един удар дървото не пада”, “В равен път не си отбивай колата”, “The tree must be bent while it is young” (Дървото трябва да се огъва, докато е младо) и др., същността, която се утвърждава или осъжда, се извежда чрез претълкуване на образа (метафората), иносказателно. Културемите на тези пословици съответно са “недостатъчните усилия за постигане на определена цел” (-), “промяната на съществуващото положение” (-), ”възпитаването в млада възраст” (+).

Освен в пословици, културемите могат да се съдържат и в такива езикови единици (думи, словосъчетания и фразеологични единици) и текстове, включително и прецедентни, т. е. добре известни в даден езиков колектив, които се отличават с ярки оценъчни характеристики. В български език такива езикови единици са например някои

глаголи (“плещя, дърдоря”, с култури “необмисленото говорене (-)”), **прилагателни имена** (например “черноока”, “работен”, с култури “красотата на чернооката жена/девойка” (+), „трудлюбивият човек” (+), **съществителни имена** (например “човещина”, “радост”, “злоба”, “подлец” с култури същите съществителни, като първите две са с положителен знак, (+), а третото и четвъртото - с отрицателен знак, (-), **словосъчетания** (“ясно слънце”, с култура “слънчева светлина” (+), “волна песен”, с култура “пеенето и песента” (+), “черна завист” с култура “завистта” (-), **фразеологични единици** (например “хубава като капка”, с култура “хубост в съчетание с чистота и невинност” (+), “на вили и на мотовили”, с култура “разхвърляно, неподредено” (-), и преди всичко **прецедентни текстове** (**пословици**, като “Без здраве имот, омразен живот” с култура “богатството без здраве е нещастие” (-), “Добрата мисъл е половин здраве”, с култура “добрата мисъл” (+), **басни**, напр. „Орел, рак и щука” с култура „неорганизираността, несъгласуваните действия” (-), **приказки**, напр. “Сливи за смет”, с култура “скромната и работна мома” (+), “Златното момиче”, с култура “добротата и невинността” (+), **литературни произведения**, напр. “История славяноболгарская” с обща култура “достойнството на българския народ” (+)”, произведението на Алеко Константинов “Бай Ганю”, с обща култура “човекът без добродетели” (-) и др.).

За английски език можем да посочим следните няколко примера: “toil” – *трудя се, мъча се, трепя се*, с култура “прекомерният труд” (-), “cleanliness” – *чистоплътност, чистота*, с култура същата дума с положителен знак, “terrorist” – *терорист*, с култура “насилието, тероризмът” (-), “the fair sex” – *красивият пол*, с култура “женският пол” (+), “as busy as a hen with one chick” (*зает като кокошка с едно пиленце*), с култура “придаването на твърде голяма значимост на това, което човек върши, преструването на много зает” (-), пословицата “The best doctors are Dr. Diet, Dr. Quiet, and Dr. Merryment” (Най-добрите лекари са д-р Храна, д-р Спокойствие и д-р Весело Настроение), с култури „храна” (+), „спокойствие” (+) и „весело настроение” (+), легендите и поемите за Крал Артур и рицарите на кръглата маса с обща култура “рицарството” (+) и др. Думи, словосъчетания и текстове, които са с неутрална конотация и нямат такава културна значимост за езиковия колектив, не могат да бъдат носители на култури.

Пословиците всички до една имат своите култури. Едноизреченската структура на пословичното съждение улеснява извеждането на културемата, което става, както видяхме, чрез особен вид текстово преобразуване: задаването на въпроса „Какво

утвърждава или отрича тази пословица?” и даването на отговор. При пословиците с пряко значение като “He that does well shall speed well” (Който върши добро, работите му вървят), “С инат се къща не върти”, “Мисли за добро, да те не слети зло” и др. културемата се извежда направо от повърхнинното равнище на пословичния текст. При пословиците с преносно значение тя се извежда иносказателно, от дълбинното равнище. Например значенията на “Кови желязото, докато е горещо” и на английския й еквивалент “Strike the iron while it’s hot”(Кови желязото, докато е горещо), както и на цитираната по-горе синонимна пословица, “The tree must be bent while it is young” (Дървото трябва да се огъва, докато е младо), на дълбинно равнище е “възпитавай човек в детска и млада възраст”; оттам и културемата им – „възпитаването в млада възраст” (+).

Дотук установихме, че извеждането на културемите става по три начина. Както посочихме по-горе, те най-често се извеждат или направо от пропозиционалното съдържание на изречението (от повърхнинното равнище, както в “Който пее зло не мисли”), или по косвен път, от разтълкуваната метафора – т. е. от значението на дълбинно равнище, както в “С един удар дървото не пада”. При някои пословици обаче на пръв поглед е трудно да се установи веднага дали утвърждават или отричат някаква същност. Такива са например текстовете “Добрият добро не паща, злия зло го не хваща”, “No good deed goes unpunished” (Няма добро дело, което да е останало ненаказано), “Парите опопват и магаре”, “An ass laden with gold climbs to the top of the castle” (Натовареното със злато магаре се изкачва до най-високата кула), “Прав в тъмница, крив в търница”, “Follow not truth too near the heels lest it dash out thy teeth” (Недей вървя зад петите на истината, да не би да ти избие зъбите) и др. Наистина, съжденията в тези пословични изречения са достатъчно ясни – всяко от тях констатира някаква отрицателна страна от живота такъв, какъвто е. Съмнително е обаче, че тези пословици ни учат да бъдем нечестни, да сме алчни, или пък ни съветват да не правим добро, защото ще пострадаме. Сигурно е също така, че те не изразяват злорадство, възхищение или одобрение на злото в живота. Точно обратното. Те са тъжни констатации на нещо, което не би трябвало да съществува. Всеки, който е изследвал българската и английската душевност знае, че като се спират на нежеланите, отрицателните страни на живота, подобни пословици, както и много други художествени текстове, изразяват болката от трагизма на човешкото състояние. И тъкмо защото става дума за лоши страни - нещастieto на добрия човек, безнаказаността на злите, всесилието на парите и други неправди, - **знакът** на

културемата им е отрицателен. Но той се извежда не пряко или от претълкуваната метафората, а на друго, културнопрагматично равнище. Другояче казано, **при тях съдържанието на коментираната същност е прозрачно, но нейният знак е пресупозитивен**, тъй като се съдържа в пресупозитивния компонент (Димитрова 2004: 31) [2]. Подобни примери са още “Цяла майка не бива”, т. е. на всяка майка ѝ се случва някое от децата ѝ да умре, “One beats the bush, another catches the bird” (Един бие храста, друг улавя птичката) с български еквивалент “Един бие тъпана, друг събира парсата”, “Хубавата ябълка мечката я яде”, “Fortune favours the fools” (Съдбата е благосклонна към глупците), “Който лъже, на вѐже, който не, на две”, “Cheek brings success”, (Наглостта и нахалството водят до успех) с български аналог “Чрез нахалство към прогрес” и др. под.

Съществува и една друга група текстове, които коментират отрицателни същности, но културемите им са с положителен знак. Така например пословиците “Who has never tasted bitter knows not what is sweet” (Който никога не е опитвал горчивото, не знае вкуса на сладкото) и “Ако не видиш злото, не познаваш доброто” са аналози с обща култураема “страданието” (+). Тази култураема е с положителен знак, тъй като тези текстове препоръчват изтърпяването на горчивини и страдания в живота с определена възпитателна цел – у човека да се изгради способност да различава добро от зло и да се научи да цени доброто. Подобни на тях са “Дорде не мръкне за едного, за другиго не съмва” и “One man’s loss is another man’s gain” (Загубата на един е печалба за друг) с обща култураема “злото за един човек като условие за добруването на друг” (+). И при тях знакът на културемата се определя не от знака като част от семантиката на коментираната същност, а от това, дали те я препоръчват, или обратното отричат, осъждат.

При прегледа на материала в тази група пословици открихме една специална подгрупа текстове, които извиняват и оправдават дадено отрицателно човешко качество или поведение. Следните две пословици, например, вместо да критикуват подкупа, го утвърждават като оправдана житейска стратегия: “If you grease well, you speed well” (Ако намажеш добре [колелата], и скоростта ти ще е добра) и нейният български еквивалент “Намажи колелата, да не скрибуцат колата” с обща култураема “подкупът” (+). Друга двойка пословици с обща положителна култураема за поведение, което определено не влиза в групата на добродетелите - “възползването на човек от наличните облаги” (+), е “He that measures oil shall anoint his fingers” (Който мери маслото, той си маже пръстите) и аналогът ѝ “Който бърка в медено каче, не може да не

си оближе пръстите”. И двете пословици като че ли извиняват, оправдават и в известен смисъл дори препоръчват на хората да се възползват от наличните облаги, които им предоставя случаят, като нещо саморазбиращо се. Тук възниква следният интересен въпрос: наличието на такива пословици в един език означава ли, че вместо да учат хората на добро поведение, всъщност пословиците ги учат на хитрост, измами и мошеничество, че възпитават у тях лоши черти? Къде тогава остава традиционната дидактична роля на паремиите?

Отговорът на горния въпрос отново е свързан със семантичната плътност на тази категория текстове. Наблюденията сочат, че броят на пословиците в “недобродетелната” подгрупа е много малък, почти незначителен в сравнение с броя на другите текстове, които утвърждават, препоръчват и възхваляват трудолюбието, старанието, дисциплината и честността, както и с броя на тези, които строго осъждат подкупа, кражбата, лъжата, лошотията, скъперничеството и измамата, като например “Който е работен, ще бъде и имотен”, ”Който краде, в затвора го яде”, “A liar is not believed, when he tells the truth” (На лъжеца не му вярват, когато казва истината”), “If you cheat me once, shame on you, if you cheat me twice, shame on me” (Ако ме измамиш веднъж, срам за тебе, ако ме измамиш втори път, срам за мене) и мн. др.. Много паремиолози са се сблъскали с вътрешната противоречивост на паремиите и са стигнали до извода, че като огледало на живота пословиците и другите паремийни жанрове го отразяват такъв, какъвто е, – сложен, противоречив, „неразкрасен” и „неподреден”, богат, разнообразен, често несправедлив, а понякога жесток. Може да се каже, че взети в своята съвкупност, културемите, съдържащи се в паремийната система на един език, рисуват цялостния морален портрет на един народ, без да спестяват нищо. Те изваждат наяве всички кътчета на неговата душа.

В лингвокултурологията и в аксиологическата лингвистика е широко разпространено разбирането, че културната разработеност (Вежбицка 1999: 275-282) и семантичната плътност (Карасик 2001) на дадена лингвокултурна единица или концепт, за които вече няколко пъти стана дума по-горе, е сигурен знак за нейната културна значимост и обратното, че слабата културна разработеност или пък липсата на някаква култура означава и слаба културна значимост на дадена същност. Придобилият вече аксиоматичен характер принцип за пряката връзка между семантичната плътност и културната значимост на даден концепт се потвърждава и с често цитирания пример, който един от основоположниците на лингвокултурологията, американският антрополог Едуард Сапир, дава, за да илюстрира важноста на речниковия състав като

огледало на културата: общество, пише Сапир, което не се интересува от теософия, съвсем естествено няма такава дума в езика си, а туземци, които никога не са виждали кон и никога не са чували за такова животно, ако го видат, трябва или да измислят нова дума за него, или да заемат готова дума от друг език (цит. в: Хроленко 2004: 13). И така, от гледна точка на принципа на семантичната плътност, при прегледа на съвременните български пословици за причина и следствие, взети от източници, публикувани след 1884 г. [3] се установява, че трудолюбието е по-висша ценност в сравнение с ума, тъй като в тази извадка пословиците с културема “трудолюбие” (+) (като например “Трудът е здраве и живот”) са 40, а тези с културема “умът” (+) (като “В умна глава – сто ръце”) са 23. За съвременния английски език съотношението е само 8 пословици за трудолюбието (“Diligence is the mother of good luck” (Трудолюбието е майка на късмета) и само 4 - пословици за ума и умния човек (напр. “Fools make feasts and wise men eat them” (Глупаците приготвят угощенията, а умните изяждат храната), т. е. съотношението им е приблизително същото като в български език, но броят на текстове е значително по-малък. При равен брой единици в двете извадки тези големи различия в семантична плътност ще означават и много различни степени на културна значимост на разглежданите същности.

Интересна е съпоставката на броя на съвременните английски и български пословици с културема “чистата съвест” (+) (напр. “Ясно небе от гръм се не бои”, английската библейската пословица “A clean conscience is a continual feast” (Чистата съвест е вечен пир) и др.). Броят им е еднакъв за двата езика – 4. При равен брой единици в двете извадки еднаквата семантична плътност съвсем очевидно ще означава еднаква степен на културна значимост на разглежданата същност.

Чрез прилагане на принципа за семантичната плътност към образността при изразяване на културемите може да се потвърди и причинно-следствената връзка между физикогеографския характер на нашите земи и слабото присъствие на образи на плавателни съдове и морски пейзажи в българските пословици. И още, липсата на българска пословица с културема “учтивост” (+), която да съответства на английската пословица “A civil question deserves a civil answer” (Учтивият въпрос заслужава учтив отговор), от гледна точка на този принцип вероятно ще означава и липса на това качество в българската лингвокултура, или поне слаб интерес към него. По същия начин липсата на английски пословици с културемите “човешината” (+) (като в “Хубост се на чело не носи, а човешината”), “кърпенето, поддържането на вещите” (+) (“Кърпеж

къща крепи”) и “хитростта” (+) (“Будали дали, хитри яли”) според този принцип можем да тълкуваме като липса на значимост на тези качества в англоезичната народна култура.

5. Заключение

Както видяхме от приведените примери, прилагането на културемата като културнопрагматичен *tertium comparationis* при лингвокултурологичното изследване дава изключително богати възможности за съпоставяне на семантиката на пословиците, отнасяща се не само до предметното съдържание на текста, не само до образите, но така също и до посланието, поуката, внушението, до ценностите и оценките на нещата в живота. С помощта на културемата може да се измери семантичната плътност на всяка една същност – човешко качество, вид поведение, ситуация, състояние или нещо друго, - която пословицата назовава. Със знака на културемата може да се установи и дали дадена пословица утвърждава и препоръчва или отрича, осъжда, предупреждава за нещо, т. е. прагматичната ѝ страна. С нея може да се установи и броят на пословичните послания. Така например, при двукултуремните пословици, каквато е “Работата краси човека, а мързелът го грози”, посланията са две – пословицата препоръчва трудолюбието, и осъжда мързела, лентяйството. Графично това може да се представи с двете културеми, “трудолюбието” (+) и “мързелът” (-). При някои случаи наблюдаваме културеми с едно и също съдържание, но с различен знак, например “хубостта” (-) в “Гизда къща не гизди” и “хубостта” (+) в ”Beauty draws with a single hair” (Хубостта привлича с един-единствен косъм).

С прилагането на културемата за корпусни изследвания в диахрония може да се установи промяната в културната значимост на някакъв концепт в два различни момента от разволя на езика. Така например културемата “гостът няма право да съди за порядките в чужд дом” (-) (в “Зван дому не съди”), вече не е актуална, тъй като тази пословица не е включена в никой от по-новите речници. Цитираната по-горе пословица, “Цяла майка не бива”, с културема „приемането на детската смъртност” (+) също не се среща в по-новите речници. Тя отразява един вече отминал исторически период, в който детската смъртност в семействата е била смятана за нещо саморазбиращо се. Установяването на разликите в семантичната плътност на дадена културема в диахрония може да даде на изследователя сведения за появата, изчезването и въобще историческия разволя на дадено демографско, икономическо, политическо и

друго явление. Изобщо изследванията, които обединяват етимологичната насоченост на етнолингвистиката с лингвокултурологията, при която езиковото изражение на културните явления се разглежда в синхрония или в панхрония, разкриват културата като процес на бавно, сложно, многостранно и продължително прорастване, каквато тя е по определение [4].

На последно място ще си позволим да изкажем и една хипотеза, която произтича от поредицата проведени от нас корпусни изследвания на паремии. Видяхме, че лингвокултурологичното изследване се занимава с ценностната, т. е. аксиологическата характеристика на езиковия знак, която нарекохме културама. Беше посочено също, че при паремийните културемата се открива или на повърхнинното равнище на паремията (прякото значение), или на дълбинното равнище (преносното значение), или на прагматичното равнище (в пресупозитивния компонент). Стана дума и за това, че, първо, не само едноизреченските текстове на пословиците имат културемии, но че това се отнася също и за единици от други структурни равнища на езика - например думи, прецедентни имена, словосъчетания, други текстове, както и за това че не всяка езикова единица е аксиологически маркирана, т. е. има културама. Оттук следва, че **може да се предположи съществуването на особено структурно равнище в езика, обединяващо езиковата и културно-ценностната семантика, което ще наречем културематично** [5]. Структурната единица на това равнище ще бъде именно културемата – единството от съдържателната и ценностно-оценъчната страна на езиковия знак. Във всеки конкретен езиков знак, който съдържа културама, тези две страни са слети, не могат да съществуват разделено и се предполагат взаимно. Описанието на това равнище ще бъде цел на следващи наши изследвания.

Бележки

[1] Сравнението се прави върху паремийен материал от 35 източника на английски и български език (ок. 50 000 единици. За основната част от тези източници вж. в: Петрова 2004: 67-68.

[2] За прагматичната същност на пресупозицията вж. в: Левинсон 1987: 21; 27; 167-225.

[3] Оттук нататък всички приведени примери и изводи са направени въз основа на текстов материал, ексцерпиран по описания начин.

[4] За сливането на етнолингвистиката и лингвокултурология в етнолингвокултурология вж. в: Барболова 2003: 10.

[5] В по-ранни наши изследвания за това равнище беше използван термина „лингвокултурно равнище” (вж. напр. Петрова 2002а, 2002б, 2004а: 13, 49).

Литература

Барболова 2003: Зоя Барболова. *Имена за забрадки в български език: етнолингвистичен анализ*. София: Институт за български език. Българска академия на науките, 2003.

Вежбицка 1999: А. Вежбицкая. *Семантические универсалии и описание языков*. Перев. с англ. Москва “Языки русской культуры”, 1999.

Влахов 1998: Сергей Влахов. *Съпоставителен речник на пословиците (бълг., руски, англ., фр., немски и лат.)*. София, ЕТО, 1998.

Генчев 1998: Нейко Генчев, съст. и прев. *Речник на английските пословици*. Faber, 1998.

Димитрова 2004: Стефана Димитрова. Език и манталитет. – В: *Език и манталитет*. София: Военно издателство, 2004, 10-43.

Карасик 2001: В. Карасик. О категориях лингвокултурологии. – В: *Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности*. Волгоград, 2001, 1-16, <http://vspu/~axiology/index.html>

Кунин 1984: А. В. Кунин. *Англо-русский фразеологический словарь*. Изд. 4-е, перераб. и доп. Москва: “Русский язык”, 1984.

Кууси 1972: Mati Kuusi. *Towards an International System of Proverbs*. - In: *Proverbium: An International Journal for Proverb Scholarship*, 1972 / 19.

Левинсън 1987: Stephen C. Levinson. *Pragmatics*. Cambridge University Press, 1987, репр. ed. (1983; 1984; 1985; 1987).

Маслова 2001: В. А. Маслова. *Лингвокултурология*. Учебное пособие. Москва, 2001.

Маслова 2004: В. А. Маслова. *Когнитивная лингвистика*. Учебное пособие. Минск: ТетраСистемс, 2004.

Мийдър 2002: Wolfgang Mieder, ed. Walter K. Kelly. *A Collection of the Proverbs of All Nations*. With an introduction and annotated bibliography by W. Mieder. Burlington, Vermont: The University of Vermont, 2002.

Мийдър 2004: Wolfgang Mieder. *Proverbs: a Handbook*. Westport, Connecticut & London: Greenwood Press, Greenwood Folklore Handbooks, 2004.

Мутафчиев 1987: Петър Мутафчиев. *Книга за българите*. София, Българска академия на науките, 1987.

Недкова 2003: Емилия Недкова. *Фразеологично богатство в творчеството на Алеко Константинов*. Русе, 2003.

Оуклънд 1995: John Oakland. *British Civilization. An Introduction*. Third edition. London & New York: Routledge, 1995.

Паундз 1994: N. G. J. Pounds. *The Culture of the English People*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Пермяков 1978: Г. Л. Пермяков, ред. *Паремиологический сборник. Пословица. Загадка. (Структура, смысл, текст)*. Москва, “Наука”, 1978.

Пермяков 1988: Г. Л. Пермяков. *Основы структурной паремиологии*. Москва: “Наука”, 1988.

Петрова 1996: Roumyana Petrova. Language and Culture: One Step Further in the Search for Common Ground. A Study of Modern English Proverbs. – In: *Europe: from East to West. Proceedings of The First International European Studies Conference, Varna, Bulgaria, June 1996*, 237-248.

Петрова 1997: Roumyana Petrova. Culture and Mass Culture. - In: *Jura Soyfer: Internationale Zeitschrift für Kulturwissenschaften*. 1997 / 4, 42-45.

Петрова 2001: Румяна Петрова. По въпроса за съпоставителното изследване на английските пословици и техните български аналози. В: *Арнаудов сборник. Т. 2*. Н. Ненов, Р. Русев, съст. ЛЕНИ-АН, Русе 2001, 213-216.

Петрова 2002а: Roumyana Petrova. Gender Aspects of English Proverbs. - In: *Proverbium. Yearbook of International Proverb Scholarship. No. 19*, W. Mieder, ed., University of Vermont, 2002, 337-348.

Петрова 2002б: Roumyana Petrova. A Contrastive Approach to Studying English and Bulgarian Proverbs about Knowledge as Cultural Texts. - In: *Proceedings of the Fifth Fulbright Conference, Sofia, 16-18 May, 2002*, 277-287.

Петрова 2003а: Roumyana Petrova. Comparing Proverbs as Cultural Texts. - In: *Proverbium. Yearbook of International Proverb Scholarship. No. 20*, W. Mieder, ed., University of Vermont, 2003, 331-344.

- Петрова 2003б:** Roumyana Petrova. Comparing Proverbs as Cultural Texts. – In: *Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship*. W. Mieder, ed. The University of Vermont. No 20, 2003, pp. 331-344.
- Петрова 2003в:** Румяна Петрова. Лингвокултурно съпоставително изследване на английски и български пословици: описание на методиката. – В: *Арnaudов сборник. Т. 3*, Н. Ненов, Р. Русев, съст., Русе: Лени-Ан, 2003, 258-268.
- Петрова 2004а:** Румяна Петрова. *За пословиците и културата*. – В: Р. Петрова, Л. Дичева. *Ние и другите. We and the Others*. European Studies Series. Серия Европейистика. Русе: Русенски университет, 2004, 7-78.
- Петрова 2004б:** Румяна Петрова. Ползата от “Доброто” според английските и българските пословици. – В: *Научни трудове*, т. 41, серия 5.2, Русенски университет "А. Кънчев", Русе, 2004, 79-84.
- Петрова 2005а:** Румяна Петрова. Лингвокултурологично изследване на пословици. – В: *Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 2, Языкознание*. Вып. 5. Волгоград, 2006 (под печат).
- Петрова 2005б:** Румяна Петрова. За синхронията и за tertium comparationis в съпоставителната паремиология. – В: *Русская словесность в контексте современных интеграционных процессов. Материалы международной научной конференции г. Волгоград 24-27 апр. 2005*. Волгоград, Изд. ВГУ, 2005, 97-101.
- Петрова, 2005в:** Румяна Петрова. Културна асиметрия в българските и английските пословици. – В: *Сборник с доклади от Националната конференция послучай годишнина на акад. Ив. Дуриданов, София, 9-10 май 2005*, БАН – Институт за български език (под печат).
- Петрова, 2006а:** Румяна Петрова. Към темата за най-ценните човешки качества според английските и българските пословици - В: *Арnaudов сборник. Т. 4*, Н. Ненов, В. Донева, Р. Русев, Н. Бенин, Е. Недкова, съст. ЛЕНИ-АН, Русе, 2006, 299-304.
- Петрова 2006б:** Румяна Петрова Стоянова. *Лингвокултурологично съпоставително изследване на английски и български пословици* . Автореферат на дисертация. София, 2006.
- Симпсън и Спийк 1998:** John Simpson and Jennifer Speake. *The Concise Oxford Dictionary of Proverbs*. Third ed. Oxford & New York: Oxford University Press, 1998.

Тейлър 1965-1970: Archer Taylor. The Study of Proverbs. – In: *Proverbium: An International Journal for Proverb Scholarship*. 1965-1970, Nos. 1-15. W. Mieder. ed. Bern, Frankfurt am Main, New York & Paris: Peter Lang, 1987.

Тейлър 1971-1975: Archer Taylor. The Study of Proverbs. – In: *Proverbium: An International Journal for Proverb Scholarship*, 1965-1970, Nos. 16-25. W. Mieder, ed. Bern, Frankfurt am Main, New York & Paris: Peter Lang, 1987.

Телия 1996: В. Н. Телия. *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспект*. Москва, 1996.

Фол и съавт. 1983: Ал. Фол, В. Гюзелев, Н. Генчев, К. Косев, Ил. Димитров, А. Пантев, М. Лалков, К. Петров, Л. Огнянов. *Кратка история на България*. Ил. Димитров, ред. 2-ро прераб. и доп. изд. София, “Наука и изкуство”, 1983.

Хердер 1985: Й. Хердер. Трактат за произхода на езика. - В: *Естетически студии и трактати*. София, “Наука и изкуство”, 1985.

Хумильов 1989: Л. Н. Гумилев. *Этногенез и биосфера земли*. 2-ое изд. Ленинград, Изд. Ленинградского университета, 1989.

За контакти:

гл. ас. д-р Румяна Петрова

кат. “Европеистика”, ФБМ

Русенски университет А. Кънчев”

7017 Русе, ул. “Студентска” № 8

Русенски университет, каб. 110 / 7

E-mail: roumyanapetrova@yahoo.com